

اندیشوران شیعی و عرفان ابن عربی

حسین شکرآبی

پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
انتهی انتشارات

اندیشوران شیعی و عرفان ابن عربی

حسین شکرآبی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۳۹۷

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

قیمت: ۴۵۰۰۰ تومان

طراح جلد: سید ایمان نوری نجفی

چاپ و صحافی: هنگام

سرشناسه: شکرآبی، حسین، ۱۳۴۷.

عنوان و نام پدیدآور: اندیشوران شیعی و عرفان ابن عربی / حسین شکرآبی.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاهری: ۳۹۱ص.

شابک: ۵ - ۴۲۲ - ۱۰۸ - ۶۰۰ - ۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه. یادداشت: نمایه.

موضوع: ابن عربی، محمدبن علی، ۵۶۰-۶۳۸ ق -- نقد و تفسیر -

موضوع: Ibn al - Arabi -- Criticism and interpretation

موضوع: ابن عربی، محمدبن علی، ۵۶۰-۶۳۸ ق -- عرفان.

موضوع: Ibn al - Arabi -- Mysticism

موضوع: عرفان - شیعه.

Mysticism -- Shi'ah

موضوع: مجتهدان و علما -- دیدگاه درباره عرفان.

موضوع: Ulama -- Views on mysticism

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۷ ۸۸ الف۸ش/۲ / ۲۸۱ BP

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۸۲

شماره کتابشناسی ملی: ۵۳۷۳۹۹۸

تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۶

تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

- پیشگفتار..... ۹
- مقدمه..... ۱۳
۱. اهمیت و ضرورت موضوع و تبیین آن..... ۱۳
۲. پیشینه..... ۱۴
۳. ساختار کلی..... ۱۹
- فصل اول: زمینه‌های اقبال اندیشمندان شیعی به آثار ابن عربی..... ۲۱**
- مبحث اول: ابعاد معنوی تشیع..... ۲۱
- مبحث دوم: تشیع ابن عربی..... ۲۵
- مبحث سوم: نسبت عرفان ابن عربی با روح تعالیم شیعی..... ۵۰
- گفتار اول: تکریم اهل بیت^ع در آثار ابن عربی..... ۵۲
- گفتار دوم: علی^ع در نگاه ابن عربی..... ۵۷
- گفتار سوم: نقل روایت از ائمه شیعه^ع..... ۶۰
- گفتار چهارم: اکرام سادات و اولاد حضرت فاطمه (س)..... ۶۳
- گفتار پنجم: ذکر ائمه دوازده‌گانه^ع در آثار ابن عربی..... ۶۶
- گفتار ششم: عقیده ابن عربی درباره مهدی (عج)..... ۶۹
- فصل دوم: علاقه‌مندان شیعی ابن عربی..... ۷۵**
- مبحث اول: اندیشمندان شیعی تا پایان قرن یازدهم..... ۷۵
- مبحث دوم: اندیشمندان شیعی تا پایان قرن سیزدهم..... ۸۶
- مبحث سوم: اندیشمندان شیعی تا پایان قرن چهاردهم..... ۹۱
- مبحث چهارم: اندیشمندان معاصر شیعی..... ۹۸

فصل سوم: شرح نویسی بر آثار ابن عربی	۱۲۱
مبحث اول: تمایلات شیعی در آثار شارحان غیرشیعی	۱۲۴
مبحث دوم: تبیین شاخصه‌های محتوایی شروح شیعی	۱۳۲
فصل چهارم: تطبیق آموزه‌های نظری در عرفان ابن عربی با مبانی شیعی ..	۱۳۵
مبحث اول: ابن عربی و سنت عقلانی شیعی	۱۳۵
تأثیر ابن عربی بر نگرش‌های عرفانی و روایی فیض کاشانی	۱۳۹
الف) نگرش‌های توحیدی	۱۴۰
ب) نگرش‌های ولایی	۱۴۶
مبحث دوم: تناظر برخی آموزه‌های ابن عربی با مبانی شیعی	۱۴۹
گفتار نخست: خداشناسی فطری	۱۴۹
گفتار دوم: تشبیه و تنزیه	۱۵۴
گفتار سوم: تجلی و ظهور	۱۵۹
گفتار چهارم: اسمای الهی	۱۶۵
گفتار پنجم: اعیان ثابتة	۱۷۰
گفتار ششم: موحد حقیقی	۱۷۴
مبحث سوم: حکمت شیعی و عرفان ابن عربی	۱۷۸
گفتار نخست: حکمای شیعه و نظریه وحدت وجود	۱۸۲
الف) اختلاف آرای حکمای شیعی در زمینه وحدت وجود	۱۸۶
ب) وحدت تشکیکی یا وحدت شخصی	۱۹۰
ج) دلایل اختلاف نظر	۱۹۳
گفتار دوم: انسان‌شناسی عرفانی و حکمت شیعی	۱۹۵
مبحث چهارم: عرفان شیعی و آموزه‌های ابن عربی	۲۰۶
گفتار نخست: عرفان شیعی و هستی‌شناسی ابن عربی	۲۰۶
وحدت شخصی	۲۰۶
۱. مراتب توحید در نگاه اهل عرفان	۲۱۲
۲. سید حیدر و مفهوم وحدت وجود	۲۱۶
۳. آقا محمد رضا قمشه‌ای و تبیین وحدت شخصی	۲۱۷
۴. توحید وجودی در کلام امیرالمؤمنین (ع)	۲۲۰

- ۱-۴. فرازی از خطبه نخست ۲۲۰
- ۲-۴. خطبه توحیدیه ۲۲۱
- ۳-۴. کلام امام علیه السلام در موعظه ۲۲۳
- ۴-۴. سخن علی علیه السلام درباره کمال مطلق ۲۲۵
- ۴-۵. سخن امام علی علیه السلام در توحید و صفات الهی ۲۲۸
- گفتار دوم: عارفان شیعی و نظریه انسان کامل ابن عربی ۲۳۴
- گفتار سوم: شئون انسان کامل در عرفان نظری و آموزه‌های شیعی ۲۴۸
- فصل پنجم: اهتمام به موضوع ولایت ۲۵۵**
- مبحث اول: معنای لغوی ولایت ۲۵۵
- مبحث دوم: نبوت و ولایت ۲۶۰
- مبحث سوم: مفهوم ولایت از منظر عقائد شیعی ۲۶۶
- مبحث چهارم: مفهوم ولایت بر اساس آموزه‌های عرفانی ۲۶۸
- فصل ششم: امام معصوم علیه السلام، مصداق خاتم ولایت مطلقه و مقیده ۲۷۳**
- مبحث اول: عارفان شیعی و موضوع ختم ولایت ۲۷۴
- گفتار اول: تبیین ختم ولایت از منظر سید حیدر آملی ۲۷۵
- گفتار دوم: آقا محمدرضا قمشه‌ای و مصادیق ختم ولایت ۲۸۱
- مبحث دوم: شارحان فصوص الحکم و مصداق خاتم الاولیاء ۲۹۰
- مبحث سوم: توصیف ابن عربی از مهدی (عج) ۲۹۵
- فصل هفتم: نقد ابن عربی ۳۰۳**
- مبحث اول: خلاصه عقیده ابن عربی درباره خاتم ولایت مطلقه ۳۰۵
- مبحث دوم: نقد مدعای ابن عربی براساس نصوص نقلی ۳۰۹
- گفتار نخست: تبیین ولایت مطلقه علی علیه السلام بر مبنای شواهد قرآنی ۳۰۹
- گفتار دوم: ولایت مطلقه علی علیه السلام از منظر نصوص روایی ۳۱۳
- مبحث سوم: نقد مدعای ابن عربی از لحاظ عقلی ۳۱۸
- مبحث چهارم: نقد مدعای ابن عربی براساس کشف صحیح ۳۲۲
- مبحث پنجم: خلاصه عقیده ابن عربی درباره خاتم ولایت مقیده ۳۲۳
- مبحث ششم: نصوص نقلی درباره خاتم ولایت مقیده ۳۲۶
- گفتار نخست: تبیین ولایت مقیده مهدی (عج) بر مبنای شواهد قرآنی ۳۲۶

۳۲۸.....	گفتار دوم: ولایت مقیده مهدی (عج) از منظر نصوص روایی.....
۳۲۹.....	مبحث هفتم: اولی بودن مهدی (عج) به ولایت مقیده از لحاظ عقلی.....
۳۳۲.....	مبحث هشتم: دلالت کشف صحیح بر خاتمیت مهدی (عج).....
۳۳۵.....	نتیجه .....
۳۴۵.....	کتابنامه .....
۳۴۵.....	الف) منابع عربی.....
۳۵۲.....	ب) منابع فارسی.....
۳۵۶.....	ج) مقالات.....
۳۵۷.....	فهرست آیات .....
۳۶۳.....	فهرست روایات .....
۳۶۹.....	نمایه اعلام .....
۳۸۳.....	نمایه موضوعی .....

■ پیشگفتار ■

در پرتو پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، بار دیگر دین و معرفت دینی به‌ویژه تعالیم متعالی اسلام، به عنوان فکر و فرهنگ مترقی و نجات بخش آدمی، در عرصه حیات انسان معاصر ظاهر شد. تجدید حیات تعالیم و حیانی و ارزش‌های اسلامی از سویی سبب بیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان و احیای روح ستم‌ستیزی در آنان شد و از دیگر سو باعث نمایان‌تر شدن سست‌پایگی مسلک‌ها و مکاتب بشری و نظام‌های مبتنی بر آنها گشت.

بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم، نظریه‌پروری و نوآوری پیرامون زیرساخت‌های اندیشه دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث واقعه فکری، به فراخور شرایط کنونی و درخور این رستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب‌شناسی در حوزه فرهنگ ملی و باورداشت‌های رایج دینی به منظور عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی دین و تبیین و عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اقدار تحصیل کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی - پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و حوزوی ممحض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

بر این اساس «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به عنوان یک نهاد علمی - فکری حسب الامر و بر اساس نظر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و با تلاش فراوان آیت‌الله علی اکبر

رشاد در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

این پژوهشگاه دارای شخصیتی حقوقی، مستقل و در حکم نهاد عمومی و غیر دولتی و غیر انتفاعی است که در قالب چهار پژوهشکده حکمت و دین پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری دینی و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

پژوهشکده حکمت و دین پژوهی، که مشتمل بر شش گروه علمی با عنوان‌های «معرفت‌شناسی»، «مطالعات قرآن و حدیث»، «فلسفه»، «کلام»، «عرفان» و «منطق فهم دین» است، در جهت تحقق اهداف ذیل فعالیت می‌نماید:

۱. باز پژوهی و باز پیرایی حکمت و کلام و معارف اسلامی؛

۲. تبیین و ساماندهی مناسب مباحث زیر ساختی اندیشه دینی؛

۳. ایجاد بستر مناسب برای تعمق و پویایی و بالندگی اندیشه دینی؛

۴. پاسخ به شبهات القانی در قلمرو عقاید و کلام اسلامی؛

۵. نقد مکاتب و دیدگاه‌های معارض در حوزه زیر ساخت‌های اندیشه دینی.

در راستای تحقق اهداف فوق، هر یک از گروه‌ها، پس از تهیه عنوان‌های مطالعاتی اساسی و اولویت‌گذاری و تهیه پیش‌طرح و تصویب آن در شورای علمی گروه، آن را به اعضای هیئت علمی خود و یا محققان عرصه دین پژوهی واگذار نموده و با نظارت بر روند اجرای تحقیق و تأیید نهایی، برای دسترسی عموم دانش‌پژوهان حوزه دین پژوهی، آن را به چاپ و نشر می‌رسانند.

توجه اندیشوران شیعی نسبت به تعالیم عرفانی ابن عربی، موجب پدید آمدن طیف پررنگی از مآثر فلسفی، عرفانی و ادبی پس از وی شده است که در قالب شرح و حاشیه‌نویسی بر فصوص الحکم و برخی تألیفات در زمینه ادبیات عرفانی اعم از نظم و نثر سامان یافته‌اند. آثار حکمای شیعی در زمینه عرفان ابن عربی از نظر محتوا، دارای شاخصه‌هایی هستند که نشان‌دهنده تاثیر آرای ابن عربی بر متفکران شیعی و همچنین تأثیرپذیری وی از آموزه‌های شیعی است. و نیز نشان‌دهنده تأکید عارفان شیعی بر عقایدشان در مواضعی است که

سخن ابن عربی را با آموزه‌های شیعی موافق نمی‌یافتند.

اندیشوران شیعی به رغم پذیرش شاکله کلی عرفان ابن عربی، به گونه‌ای اجتهادی و انتقادی به مطالعه نظرات و آثارش پرداخته و موارد ناسازگار با مبانی شیعی را تأویل و در مواردی نیز، مخالفت خود را با او پنهان ننموده و بدین ترتیب با وجود نقد برخی نظرات ابن عربی، ملاحظه مزیت‌های فکر او را وجهه همت خویش ساخته‌اند.

این اثر نتیجه تلاش علمی محقق ارجمند جناب آقای دکتر حسین شکرآبی، دانش‌آموخته رشته عرفان اسلامی و پژوهشگر سابق گروه عرفان این پژوهشگاه است که افزون بر مقالات علمی، کتاب «عرفان اسلامی (در آینه مطالعات معاصر)» و کتاب «نخستین عارفان مسلمان» از ایشان به چاپ رسیده است. توفیقات محقق فرهیخته را از خدای سبحان خواستاریم.

در پایان از همه اعضای محترم شورای علمی گروه عرفان و ارزیابان جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر مسعود اسماعیلی و جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر علی فضلی و به‌ویژه مولف گرامی که با سعه صدر در تولید و بالندگی اثر تلاش کردند و سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی که مسئولیت آماده‌سازی، انتشار، و توزیع آن را بر عهده دارد، قدردانی نموده و توفیقاتشان را از خدای سبحان خواستاریم و از استادان و صاحب‌نظران درخواست می‌شود با ارسال نظرها و پیشنهادهای سازنده خویش ما را یاری کنند.

گروه عرفان

پژوهشکده حکمت و دین پژوهی

مقدمه

۱. اهمیت و ضرورت موضوع و تبیین آن

اندیشه ابن عربی به طور انکارناپذیری در حوزه سنت عقلانی شیعه تأثیرگذار بوده است. عرفان و حکمت شیعی در نهانی‌ترین لایه‌ها و وجوه خود وامدار آموزه‌های اساسی عرفان نظری است که با تأسیس قواعد و روش حکمی خاص، عملاً امکان فهم صحیح‌تری از معارف شیعی را پدید آورده است؛ اگرچه گرایش‌های شیعی، که از ابتدا در میان نحله‌های گوناگون عارفان مسلمان مشهود بوده است، به دورانی بسی پیش از ابن عربی و اتباع او بازمی‌گردد.^۱

اصرار همواره عرفا بر انتساب خود به علی بن ابی طالب^ع نشانگر این است که حقایق عرفانی بنابر باور خود عرفا با واسطه یا بی‌واسطه متأثر از تعالیم ائمه اطهار^ع در زمینه معارف است. مباحث اصلی ابن عربی درباره مفهوم انسان

---

۱. مثلاً جنید بغدادی درباره امیرالمؤمنین^ع می‌گوید: اگر اشتغال آن حضرت^ع به جنگ‌ها نبود، چندان از این علم از ایشان می‌رسید که قلب‌ها طاقت آن را نداشتند. همچنین می‌گوید: پیشوای ما در این امر پس از پیامبر اکرم^ع، علی بن ابی طالب^ع و جعفر صادق^ع هستند (ر.ک: قندوزی؛ ینابیع المودة؛ ج ۳، ص ۱۴۷/ خواجه محمد پارسا؛ فصل الخطاب؛ ص ۵۳۴/ ابونصر سراج؛ اللمع؛ ص ۲۲۴).

کامل و شباهت بسیار آن با بحث‌های روایی شیعه در موضوع امامت، موضع او درباره جبر و اختیار که به مفهوم «امر بین امرین» امامان معصوم^۱ نزدیک است، باور او درباره مسئله تشبیه و تنزیه و جمع میان آن دو، و تصریح به نام مهدی (عج) به مثابه خاتم اولیا از جمله شواهد این تأثیرگذاری است. شباهت میان آرای عرفانی ابن عربی و عقاید شیعی چنان است که ابن خلدون، مورخ شهیر و متعصب سنی، در مقدمه العبر مشهور به مقدمه ابن خلدون در تعریضی به اهل عرفان، به‌ویژه سعیدالدین فرغانی از مشاهیر اتباع ابن عربی، به این تشابه اشاره می‌کند.^۱

درباره ضرورت بحث، گفتنی است برخی با تمسک به عبارات و کلمات ناسازگار محیی‌الدین با عقاید شیعی می‌کوشند همه ارزش‌های فکری او را زیر سؤال ببرند، تبیین شاخصه‌های شروح شیعی، نوع رویکرد حکما و عرفای شیعه به آرای ابن عربی را نشان می‌دهد و سبب جلوگیری از افراط و تفریط درباره دیدگاه او می‌شود و پژوهشگران را به این امر متذکر می‌کند که مطابق با سنت بزرگان حکما و عرفای شیعه همواره می‌توان ضمن احتراز از موارد ناسازگار با عقاید شیعی از ظرفیت‌های مبانی عرفانی او بهره جست.

۲. پیشینه

پژوهشگران سیر تطور فکر شیعی را عمدتاً در چهار مرحله تبیین می‌کنند: نخست، دوره معصومان^۲ و شاگردان و پیروان بی‌واسطه ایشان؛ دوم، از شیخ کلینی تا خواجه نصیرالدین طوسی؛ سوم، از خواجه طوسی تا میرداماد و مکتب اصفهان در قرن یازدهم؛ چهارم، از میرداماد تا عصر حاضر.^۲ شاخصه مهم دوره سوم ادغام و تحلیل عرفان ابن عربی در اندیشه شیعی است؛ چنان‌که از

۱. ابن خلدون؛ مقدمه بر کتاب العبر (معروف به مقدمه ابن خلدون)؛ ص ۳۸۷.

۲. هانری کوربن؛ تاریخ فلسفه اسلامی؛ ص ۵۲-۵۶.

ابتدا نیز ابن عربی در اموری همچون تبیین مفهوم ولایت و داشتن نگاه باطنی و رویکرد تأویلی از روح تعالیم شیعی تأثیر پذیرفته است. شروح متأثر از عرفان ابن عربی بر مآثورات شیعی، همچون دو شرح ملاصدرا و شاگردش فیض کاشانی بر اصول کافی که از جوامع اصلی روایات شیعی است، نشانگر این مدعاست؛ چنان که بخش‌های بزرگی از کتاب الحجة اصول کافی در این دو اثر با توجه به مبانی ابن عربی توضیح داده شده است.

سید حیدر آملی در میان شارحان و متأثران شیعی ابن عربی برجستگی خاصی دارد؛ چنان که گستره و اهمیت تألیفات او با آثار ملاصدرا در دوره صفویه قابل قیاس است. مطالعه امتداد سنت عقلانی اسلام بدون توجه به او، که تدوینگر حکمت و عرفان شیعی است، میسر نیست. تألیفات سید حیدر نشان می‌دهد که چگونه آموزه‌های شیعی منشأ پدید آمدن مجموعه آثاری شده که فکر فلسفی و عرفانی عهد صفوی و پس از آن را تحت تأثیر قرار داده است. اینکه مفاد اصلی عرفان و حکمت شیعی برگرفته از روایات ائمه علیهم‌السلام است، نشان‌دهنده نگرشی حکمی و معنوی است که از ابتدا در فضای تعالیم و آموزه‌های شیعی مورد توجه بوده است. بدین ترتیب، تأکید بر اهمیت کار سید حیدر بدین معنا نیست که عرفان و حکمت امامیه به یک‌باره با او پدیدار شده است. سید حیدر آملی از اندیشمندان جریان‌ساز و محوری دوره سوم تطور فکر شیعی، ضمن احترام به ابن عربی، با اینکه درباره مفهوم وجود و اموری همچون توحید عرفانی، اسمای الهی و مظاهر آن با او هم‌رأی است، در مورد مصداق ختم ولایت به شدت با ابن عربی و برخی شارحان او، همچون قیصری، به معارضه برمی‌خیزد. به نظر برخی پژوهشگران انتقادات و اصلاحات سید حیدر علی‌رغم دگرگون‌سازی برخی خطوط اصلی تعالیم ابن عربی، سبب شده است آموزه‌های او در اندیشه شیعی تحلیل برده شده و گاه جزئی از آن تلقی شود.^۱

عارفان شیعه،^۱ به‌ویژه در حوزه عرفان نظری، اگرچه عموماً دنباله‌رو سنت فکری سید حیدر هستند، در آرا و نظرات ایشان همواره شاهد تفاسیر و نکته‌سنجی‌هایی هستیم که به مراتب دقیق‌تر از نگرش سید حیدر است. کتاب حاضر در پی تبیین شاخصه‌ها و خطوط اصلی قرانت شیعی از عرفان ابن عربی است.

۱. عرفان شیعی جریانی اصیل در فضای معنویت اسلامی است. مجموعه معارف شیعی در عین حال که از میراث حکمی عرفای متقدم بهره‌مند است، نقاط ضعف آموزه‌های متداول صوفیان دوره‌های پیشین را ندارد و دقیقاً مطابق با شریعت است. عرفان متأخر شیعی عمدتاً در دوران صفوی شکل گرفت. تصوفی که تا دوره صفویه ادامه یافته بود، در آن روزگار به نوعی انحطاط دچار شده بود و صوفیان در برابر متولیان شریعت و علمای دین از نعمت دانش بی‌بهره بودند؛ جز موارد معدود در میان اهل تصوف، نه از معارف عمیق عرفانی خبری بود و نه از کرامات ربانی. از سوی دیگر، آنچه موجب گرایش مردم به فقها و متشرعان و دوری از صوفیان شد، تقویت جریان علمای عارف‌مشرقی بود که از ابتدای صفویه در حال ظهور بودند و به‌لحاظ اندیشگی تدریجاً فراگیر شدند. آوازه تقدس و طهارت علمای عارف‌مشرک و انکار صوفیه که پیشینیان‌شان به تسنن و حتی به ارادت‌نداشتن به اهل‌بیت^ع متهم شده بودند، توجه مردمی را که از قدیم با شهرت این کرامات به صوفیه گرایش یافته بودند، به فقها و مجتهدان عصر جلب کرد و انتساب این‌گونه کرامات به بزرگان فقها و مجتهدان عصر کم‌کم حیثیت مشایخ صوفیه را عاید فقها و زهاد متشرع کرد. با ظهور این علما و فقها اصطلاح «عرفان» جای اصطلاح «تصوف» را گرفت. عالمان عارف‌مشرک الفتوحات المکیه و فصوص‌الحکم محیی‌الدین را در کنار دیگر کتب درسی مطالعه می‌کردند و برخی از ایشان نیز در وادی سلوک گام می‌نهادند، درحالی‌که حوزه عرفان متأخر نسبتی با فرقه‌گرایی‌های صوفیان نداشت و از ظواهر تصوف پیراسته بود. اصطلاح عرفان از ریشه «عَرَفَ» به‌خوبی توانست با واژه «علم» که نزد علمای دین اعتبار داشت، مطابق افتد و به حساسیت‌هایی که اصطلاح «تصوف» و دلالت فرقه‌گرایانه آن داشت، دامن نزنند. وجود احادیث گوناگون از پیامبر و امامان شیعی درباره شناخت و عرفان، همچون حدیث «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ»، موجب اعتلای جایگاه عرفان شد. رواج عرفان شریعت‌محور عامه مردم را نیز با خود همراه کرد، به‌ویژه از آن‌رو که علما و فقهای عارف‌مشرک بدون ادعای قطیبت و رکن بودن و سلسله‌سازی و مریدپروری در عمل برای مردم عرفای ربانی را تداعی می‌کردند.

موضع ابن عربی درباره تشیع و نیز شیعه‌دانستن یا نشان‌دادن تعارض برخی اقوال او با آموزه‌های شیعی از دیرباز مورد توجه اندیشمندان شیعی بوده است که در این کتاب بررسی شده است. سید حیدر آملی از جمله کسانی است که آثار و اقوالش در این زمینه بررسی شده است. او در آثارش این امر را بررسی کرده است و بنا بر تلقی خود، موارد سازگار و ناسازگار فکر ابن عربی با عقاید شیعی را بیان داشته است. حکما و عرفای شیعی در ادوار بعدی نیز هریک به‌نوعی کار سید حیدر را دنبال کرده‌اند. اگرچه تألیف مستقل بسیار کمی در این زمینه نوشته شده است، این موضوع همواره مورد توجه بوده است. صاحب *روضات الجنات* در این زمینه به تألیف مستقلی به نام *میزان التمییز فی العلم العزیز* نوشته میرزا محمد اخباری مشهور به محدث نیشابوری اشاره می‌کند. او علاوه بر مراتب علمی، مشربی عرفانی دارد.^۱ قاضی نورالله شوشتری در *مجالس المؤمنین*^۲ و سید صالح موسوی خلخالی شارح مناقب، منسوب به ابن عربی، این امر را بررسی کرده‌اند. از پژوهشگران معاصر دکتر محسن جهانگیری در *ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی* و سید محمد حسین طهرانی در *روح مجرد و شیخ قاسم طهرانی در القول الثمین فی تشیع الشیخ الاکبر محیی‌الدین العربی* و دکتر حسین غفاری در *جدال با مدعی و بزرگان دیگر این امر را مورد بررسی و مطالعه قرار داده‌اند*. همچنین از میان علمای شیعه حر عاملی در *الرسالة الاثنی عشریة فی الرد علی الصوفیة*، ملا محمد طاهر قمی در *تحفة الاخیار*، مقدس اردبیلی در *حدیقة الشیعة*^۳ از سال‌های دور مخالفت خود را با آرای ابن عربی با نگاشتن آثار و تألیفات اظهار داشته‌اند. علامه جعفر مرتضی عاملی، از پژوهشگران معاصر، کتابی

۱. محمدباقر خونساری؛ *روضات الجنات*؛ ج ۸، ص ۵۷.

۲. قاضی نورالله شوشتری؛ *مجالس المؤمنین*؛ ج ۲، ص ۶۱.

۳. ر.ک: همان، فصل اول، گفتار دوم، تشیع ابن عربی.

در این زمینه با نام *ابن عربی سنی متعصب* نوشته است. در کتاب حاضر ضمن اشاره به مخالفت‌ها و موافقت‌های بزرگان علمای شیعه تناسب اصول عرفان ابن عربی با آموزه‌های شیعی از منظر اندیشمندان بررسی خواهد شد. در شکل‌دهی ساختار اصلی بحث سه ساحت توصیف، تحلیل و نقد نتایج مطالعات مورد توجه بوده است. حجم اصلی مطالب توصیف و گزارش آرا و نظرات گوناگون درباره موضوع است و در پایان مطالب تحلیل و نقد شده است. چهار شاخصه اصلی بهره اندیشمندان شیعی از عرفان ابن عربی عبارت‌اند از: ۱. تطبیق آموزه‌های نظری در عرفان ابن عربی با مبانی شیعی؛ ۲. اهتمام ویژه به موضوع ولایت، با توجه به اهمیت خاص این امر در آثار شارحان شیعی؛ ۳. تأکید بر ولایت امام معصوم علیه السلام به مثابه خاتم ولایت مطلقه و مقیده؛ ۴. نقد ابن عربی و مردود دانستن مواضع ناسازگار ابن عربی با عقاید شیعی.

امید است پس از مطالعه این اثر پاسخ سؤالات زیر حاصل شود: اینکه اندیشمندان شیعی آثار عرفانی ابن عربی را از چه منظری تحلیل و بررسی کرده‌اند و نگرش‌های ایشان چه ویژگی‌ای دارد؟ زمینه‌های اقبال اندیشمندان شیعی به آثار ابن عربی کدام‌اند؟ کدام حکیمان و عارفان به اندیشه ابن عربی گرایش داشته‌اند؟ شارحان غیر شیعی چگونه تحت تأثیر ابن عربی درباره تمایلات شیعی نظریه‌پردازی کرده‌اند؟ شروح و حواشی شیعی بر *فصوص الحکم* چه ویژگی‌هایی دارد؟ اندیشمندان شیعی چگونه آموزه‌های نظری ابن عربی را با مبانی شیعی تطبیق داده‌اند؟ عرفا و حکمای شیعی موضوع انسان کامل و ولایت شیعی را چگونه مقایسه کرده‌اند؟ عارفان شیعی چگونه مصداق خاتم ولایت مطلقه و مقیده را امام معصوم علیه السلام دانسته‌اند؟ نقد عمده حکما و عرفای شیعی بر کدام موضع در آموزه‌های ابن عربی است؟

اندیشمندان شیعی به‌رغم پذیرش شاکله کلی فکر عرفانی ابن عربی، تابع صرف او نبودند و به‌گونه‌ای اجتهادی و انتقادی از نظرات و آثار او بهره برده‌اند. آنها در هر موضعی که نظر ابن عربی را با آموزه‌های شیعی موافق نمی‌دانستند،

آراء او را برای سازگاری با مبانی تشیع تأویل نموده و در مواردی نیز مخالفت خود را با او پنهان نمی‌کردند. بدین ترتیب، به‌رغم نقد برخی عبارات در آثار ابن عربی، خود را از مزایای فکر او برای تبیین مبانی شیعی محروم نکردند. از جمله ویژگی‌های این اثر تبیین شاخصه‌های شروح و حاشیه‌نویسی‌های اندیشمندان شیعی بر عرفان ابن عربی و پاسخ نقد برخی بزرگان و علما بر عقاید و نظرات اوست.

۳. ساختار کلی

تألیف حاضر شامل در آمد و هفت فصل است که عناوین هر یک از فصول ذیل گفتارهایی توضیح داده شده است: در فصل اول، زمینه‌های اقبال اندیشمندان شیعی به عرفان ابن عربی ذیل سه گفتار و عنوان «ابعاد معنوی تشیع»، «تشیع ابن عربی»، و «نسبت عرفان ابن عربی با روح تعالیم شیعی» بررسی و بیان شده است؛ در فصل دوم، علاقه‌مندان شیعی ابن عربی ذیل چهار گفتار و تقسیمات تاریخی بر اساس دوران حیات ایشان ذکر شده است؛ در فصل سوم، شرح‌نویسی آثار ابن عربی ذیل دو گفتار و عنوان «تمایلات شیعی در آثار شارحان غیر شیعی» و «تبیین شاخصه‌های محتوایی شروح شیعی» بررسی شده است؛ در فصل چهارم، تطبیق آموزه‌های نظری در عرفان ابن عربی با مبانی شیعی ذیل چهار گفتار و عنوان «ابن عربی و سنت عقلانی شیعی»، «تناظر برخی آموزه‌های ابن عربی با مبانی شیعی»، «حکمت شیعی و عرفان ابن عربی» و «عرفان شیعی و آموزه‌های ابن عربی» صورت گرفته است؛ در فصل پنجم اهتمام ابن عربی نسبت به مفهوم ولایت ذیل چهار گفتار و عنوان «معنای لغوی ولایت، نبوت و ولایت»، «مفهوم ولایت از منظر عقاید شیعی» و «مفهوم ولایت بر اساس آموزه‌های عرفانی» بررسی شده است؛ در فصل ششم، ولایت امام معصوم علیه السلام به‌مثابه خاتم ولایت مطلقه و مقیده ذیل سه گفتار و عنوان «عارفان شیعی و موضوع ختم ولایت»، «شارحان فصوص و مصداق خاتم الاولیاء» و «توصیف ابن عربی از

مهدی (عج)» تبیین و بررسی شده است؛ در فصل هفتم، به نقد ابن عربی از منظر عرفای شیعی ذیل هشت گفتار و عنوان «خلاصه عقیده ابن عربی درباره خاتم ولایت مطلقه»، «نقد مدعای ابن عربی براساس نصوص نقلی»، «نقد مدعای ابن عربی از لحاظ عقلی»، «نقد مدعای ابن عربی براساس کشف صحیح»، «خلاصه عقیده ابن عربی درباره خاتم ولایت مقیده»، «نصوص نقلی درباره خاتم ولایت مقیده»، «اولی بودن مهدی (عج) به ولایت مقیده از لحاظ عقلی» و «دلالت کشف صحیح بر خاتمیت مهدی (عج)» پرداخته شده است و در نهایت نتیجه بیان شده است.